

Ecocritical Study of the Human–Nature Bond in Zahran Qāsimi’s Novel “Taghribāt al-Ghāfir”

Original Article

Received: 2025/10/20

Accepted: 2026/01/15

Zahra Aramesh Mofrad¹, Bahar Seddighi^{1*} , Hammoud bin Khalfan bin Manin Al-Dughaishi²

1. Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.

2. Department of Supporting Requirements, College of Rustaq Education, University of Technology and Applied Sciences, Muscat, Oman.

Extended Abstract

Statement of the Problem and Objective: In the contemporary era, where environmental crises have confronted nature with serious challenges, examining the relationship between human and natural world in literary works holds significant importance. Ecocriticism is an emerging discipline in literature that, through a critical approach and with the aim of raising awareness of environmental issues, investigates and analyzes the relationship between human and environment, critiques anthropocentrism, explores the representation of nature in literary texts, and examines environmental ethics. In this mode of critique, nature is not a passive backdrop but an active and dynamic agent that does not remain silent in the face of human-caused destruction and instead reacts to it. The depictions of nature and its elements is noticeable in the works of many writers, underscoring the intertextual connection between literature and the environment. *Taghribāt al-Qāfir*, one of the recent novels by the renewed Omani writer Zahran Qāsimi in Arabic literature, employs elements of magical realism to explore concepts such as water, human exploitation of nature and its resources, human intervention in natural cycles and its consequences, environmental challenges such as drought and its impacts. This novel narrates the life of a character named Sālim bin ‘Abdullāh, who from birth possesses a profound and inseparable bond with water. Endowed with an innated affinity for nature and water, he is gifted with the ability to hear the whispers of underground streams, enabling him to help his community during environmental crises. However, this intrinsic and spiritual connection with nature becomes strained when his excessive extraction of groundwater and extensive digging of *qanāts* (underground water channels) alters the face of the land. This intervention disrupts the natural order of the earth; consequently, nature does not remain silent in the face of his actions and responds firmly in its own defense. The intensifying environmental crises, human disregard for nature, and the existing research gap concerning *Taghribāt al-Qāfir* from this perspective highlight the necessity of such a study. This article aims to uncover the hidden semantic layers of the novel and explain the complexities of human-nature interaction and conflict. Therefore, It seeks to answer two Key questions: How does the transformation of the protagonist’s identity progress from individuality toward unity and harmony with nature? And How is nature portrayed in the novel as a powerful, life-supporting, and at the same time punitive force?

Methodology: Using a descriptive-analytical method and drawing upon the fundamental concepts and terminology of ecocriticism—such as intrinsic and instrumental value, anthropocentrism versus ecocentrism, and interconnectedness—this study examines the human-nature relationship in *Taghribāt al-Qāfir* from an ecocritical perspective. To this end, the article first provides a brief overview of Zahran al-Qāsimi’s life and works, followed by introduction to ecocriticism and its key terms. Finally, the analysis is conducted in three main sections: contemplation of birth from water and primordial unity with nature; examination of conflict between human and nature; and ultimately, the protagonist’s return to an eco-centered identity in the embrace of natural world.

Discussion and Analysis: In *Taghribāt al-Qāfir*, the protagonist’s unique connection with nature initially grants him superiority over other characters. At first, he attributes intrinsic value to nature. However, as the narrative progress, he becomes a symbol of modern humanity, exploiting the land through excessive extraction and thus dominating nature. His behavior reflects an anthropocentric worldview, one in which humanity is considered as the ultimate end and nature merely a means to achieve human goals. In this narrative, nature emerges as an active agent, responding forcefully to the transgressor. The protagonist’s entrapment in the water well is neither accidental nor incidental; rather, it represents a direct and intentional response to his disruptive actions. This situation compels him to encounter the forces of nature. During the struggle, he becomes aware of his own existential limitations and turns for help—regarding basic needs such as water and food—to the very nature he had wronged. This confrontation exemplifies the fundamental conflict between human will and the overarching order of natural world. According to the authors’ interpretation, this confrontation gradually shifts his perspective from anthropocentrism to ecocentrism. In fact, his captivity in the well grants him the opportunity to rediscover his true self and to develop a deeper understanding of humanity’s place within the natural world. The novel’s open ending leaves the protagonist’s fate uncertain. Yet, given the textual indications of his evolving perspective on nature and his recognition of himself as a part of it, one may conclude that nature either grants him a second chance at life or draws him into death—where his demise can be considered as a form of metamorphosis and existential unity with nature.

Findings: In *Taghribāt al-Qāfir*, nature is portrayed as an active agent that simultaneously challenges and sustains the protagonist. On the one hand, it confronts him with the consequences of his misguided actions; on the other hand, it provides the vital resources essential for his survival. The outcome of this confrontation is the protagonist’s transformation from an anthropocentric to ecocentric identity, which underscores the inseparable bond between human and nature. Through this transformation, he distances himself from an instrumentalist view of nature and ultimately attains a state of unity with the natural world—whether in life or in death, his destiny becomes intertwined with nature itself.

Keywords: Human, Nature, Ecocriticism, Identity, Zahran Qasimi, *Taghribāt al-Qāfir*.

How to cite this article:

Aramesh Mofrad, Z., Seddighi, B., & Al-Dughaishi, H. K. M. (2025-2026). Ecocritical Study of the Human–Nature Bond in Zahran Qāsimi’s Novel “Taghribāt al-Ghāfir” *Arabic Literature Criticism*, 16(2), 108-122.

*Corresponding Author Email Address: seddighi@ferdowsi.um.ac.ir

DOI: 10.48308/ialc.2026.241962.1426

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

النقد البيئي لعلاقة الإنسان بالطبيعة في رواية «تغريبة القافر» لزهران القاسمي

المقالة الأصلية

تاريخ الاستلام: ١٤٤٧/٠٤/٢٧

تاريخ القبول: ١٤٤٧/٠٧/٢٥

زهرا آرامش مفرد؛ بهار صديقي¹؛ حمود بن خلفان بن منين الدغيشي²

الملخص المبسوط

بيان المسئلة والهدف: في العصر الراهن، إذ تُواجه الطبيعة أزماتٍ بيئية تُعرضها لمشكلاتٍ خطيرة، تكتسبُ دراسةُ العلاقة بين الإنسان والطبيعة في الأدب، مكانةً بارزةً وأهميةً خاصةً. يُعدُّ النقد البيئي فرعاً حديثاً نشأ في الأدب، يقومُ على رؤيةٍ نقديةٍ تهدف إلى رفع الوعي بالقضايا البيئية، من خلال تَحْصُّصٍ وتحليلٍ لعلاقة الإنسان بالبيئة، ونقد النزعة الإنسانية المحورية (أو ما يُعرف بالنزعة الإنسان-المركزية)، وصورة الطبيعة في النصوص الأدبية، والأخلاق البيئية وغير ذلك، في هذا النقد تُصوِّر الطبيعة لا بوصفها خلفيةً ساكنةً، بل كفاعلٍ نشطٍ وحيويٍ لا يلتزمُ الصَّمْتُ إزاء تخريبات الإنسان، بل يُبدي ردود أفعالٍ تجاهها. إن صورة الطبيعة وعناصرها في أعمال كثير من الكُتَّاب لافتة للنظر، وهي تدلُّ على العلاقة التناصية بين الأدب والبيئة. تُعدُّ رواية «تغريبة القافر» للكاتب العماني الشهير زهران القاسمي إحدى أحدث أعماله في الأدب العربي، حيثُ يتناول فيها بأسلوب الواقعية السحرية مفاهيم مثل الماء، كيفية استغلال الإنسان للطبيعة ومواردها، تدخل الإنسان في الدورات الطبيعية وما يرتبُ عليه من آثار، وكذلك المُعضلات والمشاكل البيئية مثل الجفاف وتداعياته، تتناول القصة سيرة رجل يُدعى سالم بن عبد الله، ارتبط منذ ولادته برابطة عميقة وثابتة بالماء، إنه يتمتع بارتباطٍ ذاتي مع الطبيعة والماء، ويستفيد من موهبة سماع نجوى المياه الجوفية لمساعدة قومه في الأزمات البيئية؛ غير أن هذا الارتباط الذاتي والروحي مع الطبيعة يُواجه تحدياً عندما يقوم بالاستغلال المفرط للأرض وحفر الأفلاج على نطاقٍ واسعٍ، فيُغيّر ملامحها. إن هذا الفعل يحدثُ خللاً في النظام الطبيعي للأرض؛ ولذلك فإن الطبيعة لا تلتزمُ الصَّمْتُ إزاء سلوكه، بل تُردُّ عليه بدفاع صارمٍ وقاسٍ. إن تزايد الأزمات البيئية، وعدم اهتمام الإنسان بالطبيعة، والفراغ الحثي الموجود في دراسة رواية «تغريبة القافر» من هذا المنظور، تبرُّر بوضوح ضرورة إنجاز هذا البحث. ولذلك فإن هذه الدراسة تهدف إلى الكشف عن الطبقات الدلالية الكامنة في هذه الرواية وبيان تعقيدات التفاعل والتقابل بين الإنسان والطبيعة، من خلال تَحْصُّصٍ وتحليل الصلة بين الإنسان والطبيعة؛ كما تسعى للإجابة عن سؤالين أساسيين: كيف يتقدَّم مسارُ تحوُّل هويَّة الشخصيّة الرئيسيّة في القصة، من الفردية نحو الوحدة والتناغم مع الطبيعة؟ كيف تُصوِّر الطبيعة في رواية «تغريبة القافر» بوصفها قوَّة عظيمة مُعينة وفي الوقت نفسه مُعاقبة؟

١. قسم اللغة العربية وآدابها، كلية الآداب والعلوم الإنسانية، جامعة فردوسي مشهد، مشهد، إيران.
٢. قسم المتطلبات المساندة، كلية التربية بالرساتاق، جامعة التقنية والعلوم التطبيقية، مسقط، عمان.

المنهجية: يسعى هذا البحثُ إلى دراسة العلاقة بين الإنسان والطبيعة في رواية «تغريبة القافر» من منظور النقد الإيكولوجي (النقد البيئي)، وذلك باستخدام المنهج الوصفي التحليلي والاستفادة من الأسس والمصطلحات الرئيسية للنقد الإيكولوجي مثل القيمة الذاتية والقيمة الأدائية، مركزية الإنسان (محورية الإنسان) ومركزية البيئة (محورية البيئة)، التشابك وغيرها. يُقدِّم هذا البحثُ بعدَ مُرورٍ قصيرٍ على حياة وأعمال زهران القاسمي توضيحاتٍ حول النقد الإيكولوجي (البيئي) ومُصطلحاته المهمة، وفي الختام، تُنجز مقارنة هذا البحث في أربعة محاورٍ أساسية: تبدأ بالتأمل في الولادة من الماء والارتباط بالطبيعة وسردية الوحدة معها؛ ثم تنتقل إلى تحليل تقابل الإنسان والطبيعة؛ وتنتهي أخيراً بالعودة إلى الهوية البيئية في أحضان الطبيعة.

المنافسة والتحليل: في قصة «تغريبة القافر»، يُشكّل الارتباط الخاص بين الشخصية الرئيسية والطبيعة في البداية سبباً لتفوقها على الشخصيات الأخرى؛ فهو في البداية يقدر الطبيعة ويمتخها قيمةً ذاتيةً، لكنه في ما بعد يُصيخُ رمزاً للإنسان المعاصر الذي يستغل الطبيعة من خلال الاستفادة المفرطة من موارد الأرض. هذا الفعل يُجسّد نزعة الإنسان-المركزية (الإنسان المحورية) في النظر إلى الطبيعة، حيث يُعتبر الإنسان غايةً، بينما تترك الطبيعة بوصفها مجرد أداةٍ لتحقيق مقاصد الإنسان. في هذه القصة تُظهر الطبيعة كعاملٍ فاعلٍ، وتوجّه رداً صارماً وشديداً إلى المُعتدي. إن وقوع الشخصية الرئيسية في بئر الماء ليس حادثاً عرضياً أو مُصادفةً عاديةً، بل هو ردٌّ مُباشِرٌ ومُقصدٌ إزاء سلوكه الخاطي. هذه الحالة تُجرِّبُه على المُواجهَةِ والتصادم مع قوَى الطبيعة؛ ففي أثناء صراعه يُدركُ حدود وجوده، وتلجأ إلى نفس الطبيعة التي ظلمها ليستعين بها على تلبية احتياجاته الأساسية (مثل الماء والغذاء). هذا التقابل يُعدُّ نموذجاً واضحاً للتناقض بين إرادة الإنسان والنظام الشامل للطبيعة. بحسب اعتقاد الكاتب، هذه الحالة تُؤدّي تدريجياً إلى تحوُّل منطوره من الإنسان-المحورية إلى البيئية-المحورية. ففي الحقيقة، إن الأُسْر في البئر يُمنحُه فرصةً لِإدراك ذاته الحقيقية وتوصيل إلى فهمٍ أعمقٍ لمكانة الإنسان في العالم الطبيعي، وإنَّ النهاية المُفتوحة للقصة تُشيرُ إلى مصيرٍ غير معلوم للشخصية الرئيسية، ولكن بالنظر إلى وجود دلالاتٍ في النصِّ تُؤمِّي إلى تغيُّر موقفه تجاه الطبيعة وإدراك مكانته كجزءٍ منها، يُمكن القول بأنَّ الطبيعة تُفرضُ له وتُعطيه فرصةً لِحياةٍ جديدةً، أو ألّا تُجرِّبُه إلى هلاكٍ مُحَقَّقٍ، وفي هذه الحالة يُمكنُ عدُّ مؤنثه نوعاً من الانتحالية والوحدة الوجودية مع الطبيعة.

الإنجازات: في رواية «تغريبة القافر»، تُظهر الطبيعة كعاملٍ فاعلٍ يُؤدّي في آنٍ واحدٍ دورَ المُتحديِّ والحامي؛ فمن جهةٍ تُواجه الشخصية الرئيسية بتبعات أفعالها الخاطئة، ومن جهةٍ أخرى تُساعدُ على بقائه، غيرُ توفير الموارد الحيويّة، وتُنشِجُ عن هذا التقابل، تحوُّل هويَّة الشخصيّة من الإنسان-المحورية إلى البيئية-المحورية، وهو ما يُعبّرُ بذاته عن العلاقة الوثيقة التي لا تتفصل بين الإنسان والطبيعة؛ ففي مسار هذا التحول، يتبدى عن النظرة الأدائية للطبيعة، ويُحقِّق الوحدة الوجودية والانسجام الكامل مع العالم الطبيعي؛ بحيث يرتبطُ مصيره بالطبيعة في حالتها الحيوانية والفناء على السواء.

الاستناد إلى هذا المقال:

أرامش مفرد، زهران صديقي، بهار و الدغيشي، حمود بن خلفان بن منين (١٤٤٧ق). النقد البيئي لعلاقة الإنسان بالطبيعة في رواية «تغريبة القافر» لزهران القاسمي. دراسات في نقد الأدب العربي، ١٦(٢)، ١٠٨-١٢٢.

١٢٢

*Corresponding Author Email Address: seddighi@ferdowsi.um.ac.ir

DOI: 10.48308/jalc.2026.241962.1426

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۲۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۲۵

نقد بوم‌گرایی پیوند انسان و طبیعت در رمان «تغریبه القافر» زهران قاسمی

زهرا آرامش مفرد^۱؛ بهار صدیقی^{۱b}؛ حمود بن خلفان بن منین الدغیسی^۲

چکیده مبسوط

بیان مسئله و هدف: در دوران کنونی که بحران‌های زیست‌محیطی طبیعت را با مشکلات جدی روبه‌رو کرده است، پرداختن به رابطه انسان و طبیعت در آثار ادبی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. نقد بوم‌گرا رشته‌های نوظهور در ادبیات است که با رویکردی انتقادی و با هدف آگاهی‌بخشی درباره مسائل زیست‌محیطی به واکاوی و تحلیل رابطه انسان و محیط زیست، نقد نگرش انسان‌محور، تصویر طبیعت در متون ادبی، اخلاق زیست‌محیطی و موضوعاتی از این دست می‌پردازد. در این نقد، طبیعت پس‌زمینه‌ای منفعل نیست، بلکه کنشگری فعال و پویا است که در برابر تخریب‌های انسان ساکت نمی‌ماند و به آن واکنش نشان می‌دهد. تصویر طبیعت و عناصر آن در آثار بسیاری از نویسندگان قابل ملاحظه است، که خود بر پیوند بینامتنی ادبیات و محیط‌زیست دلالت دارد. رمان تغریبه القافر یکی از آثار اخیر زهران قاسمی، نویسنده مشهور عمانی، در ادبیات عربی است که با سبک رئالیسم جادویی به بررسی مفاهیمی چون آب، چگونگی بهره‌برداری انسان از طبیعت و منابع آن، مداخله انسان در چرخه‌های طبیعی و عوارض ناشی از آن، معضلات و مشکلات زیست‌محیطی چون خشک‌سالی و پیامدهای متناثر از آن می‌پردازد. این داستان روایت زندگی شخصی به نام سالم بن عبدالله است که از بدو تولد پیوندی عمیق و ناگسسته با آب دارد. او که از همبستگی ذاتی با طبیعت و آب برخوردار است، از موهبت شنیدن نجوی آب‌های زیرزمینی در جهت کمک به مردمش در بحران‌های زیست‌محیطی بهره می‌برد؛ اما این پیوند ذاتی و معنوی او با طبیعت زمانی دچار چالش می‌شود که با بهره‌برداری بی‌رویه از زمین و حفر گسترده قنات‌ها سیمای زمین را دگرگون می‌سازد. این اقدام او باعث اختلال در نظم طبیعی زمین می‌شود؛ بنابراین، طبیعت در برابر این رفتار او ساکت نمی‌ماند و پاسخی قاطع و سخت در دفاع از خود به او می‌دهد. روند افزایش بحران‌های زیست‌محیطی، بی‌توجهی انسان به طبیعت و خلأ پژوهشی موجود در رمان تغریبه القافر از این منظر، ضرورت انجام چنین پژوهشی را روشن می‌سازد. این جستار، با هدف آشکار ساختن لایه‌های معنایی پنهان در این رمان و تبیین پیچیدگی‌های تعامل و تقابل انسان و طبیعت، به واکاوی و تحلیل پیوند انسان و طبیعت می‌پردازد و در پی پاسخ‌گویی به این دو پرسش اساسی است: فرایند دگرگونی هویت شخصیت اصلی داستان چگونه از فردیت به سوی اتحاد و هماهنگی با طبیعت پیش می‌رود؟ در رمان تغریبه القافر، طبیعت به‌عنوان قدرتی بزرگ و یاری‌رسان و درعین حال کیفردهنده چگونه به تصویر کشیده شده است؟

روش‌شناسی: این پژوهش، با شیوه توصیفی تحلیلی و بهره‌گیری از مبانی و اصطلاحات کلیدی نقد بوم‌گرا همچون ارزش ذاتی و ارزش ابزاری، انسان‌محوری و بوم‌محوری، درهم‌تنیدگی و مواردی از این دست، پیوند انسان و طبیعت در رمان تغریبه القافر را از منظر نقد بوم‌گرا بررسی می‌کند. به این منظور، پس از گذرایی کوتاه به زندگی و آثار زهران قاسمی، توضیحاتی درباره نقد بوم‌گرا و اصطلاحات مهم آن ارائه می‌شود. در پایان، واکاوی این جستار در چهار محور اساسی انجام می‌شود: از تأمل در تولد آب و پیوند با طبیعت و روایت یگانگی با آن شروع می‌شود، سپس به تحلیل تقابل انسان و طبیعت می‌پردازد و سرانجام به بازگشت به هویت بوم‌محور در آغوش طبیعت می‌انجامد.

بحث و تحلیل: در داستان تغریبه القافر، ارتباط خاص شخصیت اصلی داستان با طبیعت در ابتدا سبب برتری او بر دیگر شخصیت‌ها است. او در آغاز برای طبیعت ارزش ذاتی قائل می‌شود؛ اما، در ادامه داستان، او نمادی از انسان معاصر است که با بهره‌برداری بی‌رویه از زمین به استثمار طبیعت می‌پردازد. این عمل او نشان‌دهنده نگرش انسان‌محورانه به طبیعت است که در آن، انسان را هدف و طبیعت را صرفاً ابزاری برای رسیدن به اهداف انسان در نظر می‌گیرد. در این داستان، طبیعت همچون عاملی فعال ظاهر می‌شود و پاسخی کوبنده و سخت به متجاوز می‌دهد. گرفتار شدن شخصیت اصلی در چاه آب اتفاق و حادثه‌ای معمولی نیست، بلکه واکنشی مستقیم و هدفمند به رفتارهای نابهنجار اوست. این وضعیت او را ناگزیر به رویارویی با قوای طبیعت می‌کند. او در حین مبارزه به محدودیت وجودی خود پی می‌برد و برای رفع نیازهای ابتدایی خویش (مثل آب و غذا) از همان طبیعتی که به او ظلم کرده است یاری می‌جوید. این تقابل نمونه بارزی از تضاد میان اراده انسان و نظم کلی طبیعت به شمار می‌رود. بنا بر باور نگارندگان، این وضعیت سبب می‌شود نگرش او به تدریج از انسان‌محوری به بوم‌محوری تغییر یابد. در واقع، اسارت در چاه به او فرصتی می‌دهد تا خود حقیقی‌اش را دریابد و به درک عمیق‌تری از جایگاه انسان در جهان طبیعی دست یابد. پایان باز داستان نشان از سرنوشت نامعلوم شخصیت اصلی دارد؛ اما، با توجه به اینکه در داستان نشانه‌هایی از تغییر نگرش او درباره طبیعت و درک جایگاهش به‌عنوان جزئی از آن وجود دارد، می‌توان گفت که طبیعت او را می‌بخشد و به او فرصتی برای حیات دوباره می‌دهد؛ یا او را به کام مرگ می‌کشاند، که البته در این صورت می‌توان مرگ او را نوعی استحاله و وحدت وجودی با طبیعت تلقی کرد.

دستاوردها: در رمان تغریبه القافر، طبیعت عامل فعالی است که هم‌زمان نقش چالشگر و حامی را ایفا می‌کند. از یک طرف، شخصیت اصلی را با پیامدهای کنش‌های نادرستش روبه‌رو می‌سازد و از طرف دیگر، با فراهم آوردن منابع حیاتی، به بقای او یاری می‌رساند. حاصل این رویارویی تحول هویت شخصیت اصلی از انسان‌محوری به بوم‌محوری است، که خود بیانگر پیوند ناگسسته میان انسان و طبیعت است. او در مسیر این دگرگونی از نگرش ابزاری به طبیعت فاصله می‌گیرد و به وحدت وجودی و یگانگی با جهان طبیعی دست می‌یابد و در هر دو حالت زندگانی و فنا سرنوشت او با طبیعت گره می‌خورد.

واژگان کلیدی: انسان، طبیعت، نقد بوم‌گرا، هویت، زهران قاسمی، تغریبه القافر.

استاد به این مقاله:

آرامش مفرد، زهرا، صدیقی، بهار و الدغیسی، حمود بن خلفان بن منین (۱۴۰۴ش)، نقد بوم‌گرایی پیوند انسان و طبیعت در رمان «تغریبه القافر» زهران قاسمی. پژوهشنامه نقد ادب عربی، ۱۰۸ (۲)، ۱۲۲-۱۰۸.

*Corresponding Author Email Address: seddighi@ferdowsi.um.ac.ir

DOI: 10.48308/jalc.2026.241962.1426

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

مقدمه

تغریبه القافر، نوشته زهران القاسمی، از رمان‌های معاصر عربی است که به سبک رئالیسم جادویی نوشته شده است. وقایع و اتفاقات این کتاب در یکی از روستاهای کشور عمان به نام «مسفات» رخ می‌دهد و داستان شخصی به نام «سالم بن عبدالله» و ارتباط عمیق و معنوی او با طبیعت بیان می‌شود. این شخصیت در سراسر داستان همچون یک ناجی است که با توجه به نیروی شگفت‌انگیزی که در کشف آب‌های زیرزمینی دارد، در زمان خشک‌سالی، در پیدا کردن سرچشمه‌های آب به مردم کمک می‌کند. طرح اصلی این پژوهش بر وابستگی شخصیت به طبیعت تأکید دارد. شخصیت یکی از مهم‌ترین اجزای روایی داستان به شمار می‌رود که با وجود تعدد تعاریف آن نزد متخصصان مطالعات روایی، همه این تعاریف بر دو رویکرد در تعریف شخصیت تأکید دارند: ۱. ظاهر بیرونی شخصیت و رفتار کلی او؛ ۲. ذات شخصیت و طبیعت درونی او (فارس الشمری به نقل از عییدی، ۲۰۲۴م: ۶۰). این شخصیت اصلی داستان است که در بازنمایی رخداد‌های روایت و پذیرش یا رد یک روایت خاص نقش ایفا می‌کند. برخی از روایت‌ها کاملاً شخصیت‌محور است و رخداد‌های آن بر پایه کنش و گفتار شخصیت‌ها معنادار می‌شود (پارساپور و حسن‌پور، ۱۴۰۱ش: ۴۲). تغریبه القافر از جمله این روایت‌ها است که شخصیت اصلی آن در سراسر داستان نقش مهمی در معنادار شدن روایت ایفا می‌کند. سالم بن عبدالله، شخصیت اصلی داستان، در ابتدا پیوندی عمیق و معنوی با طبیعت دارد. او، با گوش سپردن به نجوای آب‌های زیرزمینی، در زمان خشک‌سالی نقش میانجی را ایفا می‌کند. هم‌زیستی او با طبیعت زمانی به هم می‌خورد که با انتخاب روش‌های استثماری مانند کندن زمین و حفر قنات باعث بر هم خوردن نظم طبیعت می‌شود. اسیر شدن شخصیت اصلی در چاه آب، در پایان داستان، در بردارنده این پیام است که طبیعت نظامی زنده و پویاست که در برابر کنش‌های انسان واکنش نشان می‌دهد. از این‌رو، این پژوهش با روش توصیفی تحلیلی و بهره‌گیری از اصطلاحات کاربردی نقد بوم‌گرا به واکاوی پیوند انسان و طبیعت می‌پردازد و به پرسش‌های زیر پاسخ می‌دهد:

۱. تحول هویت شخصیت اصلی داستان، سالم بن عبدالله، در رویارویی با طبیعت، از فردیت به یگانگی با طبیعت، چگونه نقد انسان‌محورانه را به سمت بوم‌محوری سوق می‌دهد؟
۲. کارکرد طبیعت در نقش ناجی و منتقم در رمان تغریبه القافر در بردارنده چه تفسیری از عاملیت و کنشگری طبیعت در نقد بوم‌گرا است؟

پیشینه پژوهش

نظر به جدید بودن رمان تغریبه القافر، پژوهش‌های اندکی درباره آن صورت گرفته است. از جمله این پژوهش‌ها می‌توان به مقالات زیر اشاره کرد:

نیک‌جو، و همکاران (آماده انتشار) در مقاله‌ای با عنوان «عملکرد سیستم عصبی خواننده در مواجهه با رمان "تغریبه القافر" با تکیه بر رویکرد شناختی-نقد عصب روان‌کاوانه نورمن هالند»، پژوهشی درباره این کتاب بر مبنای سه مؤلفه نظری شناختی هالند یعنی مجذوبیت، تجربه دوگانه و واپس‌روی انجام داده‌اند. نتیجه این جستار بیانگر آن است که اپیزودهای داستان، به سبب نبود توازن در پیرنگ روایی و چینش هم‌زمان کنش‌های فعال و منفعل، چالش‌برانگیزند و ذهن خواننده را درگیر می‌کنند؛ چنان‌که با شخصیت‌ها هم‌سان‌سازی می‌کند و برای اقتناع تمایلات و خواسته‌هایش در جریان رمان از الگوی

رفتاری آن‌ها تبعیت می‌کند.

محلالتی (۱۴۰۳ش)، در مقاله‌ای با عنوان «التحليل السوسيوولوجي لظاهرة الأصوات في رواية "تغريبة القافر" للقاfer العمانی زهران القاسمی»، بر این موضوع تمرکز دارد که چگونه از صداها برای به تصویر کشیدن واقعیات اجتماعی روستاییان استفاده می‌شود. این جستار بر رمزگشایی نمادها، بررسی سنت‌ها و تفکر مردم و چگونگی بهره‌گیری ماهرانه زهران قاسمی از عنصر صدا برای بیان رنج‌های پنهان روستاییان تأکید دارد.

دریانورد و پورعابد (۱۴۰۱ش)، در مقاله‌ای با عنوان «الوظائف التواصلية للصورة الفوتوغرافية في رواية "تغريبة القافر" لزهران القاسمی»، با تمرکز بر کاربرد شناسی گفتمان، به تبیین میزان تأثیرگذاری آن بر اساس کارکردهای ارتباطی پرداخته‌اند. هدف پژوهش آنان آشکارسازی میزان هم‌گرایی بین زبان تصویر دیداری و زبان ادبی و بررسی دادوستد گفتمانی در آن است. از مهم‌ترین نتایج پژوهش این است که تصویر فوتوگرافی ابعاد روان‌شناختی متن روایی را از طریق زبان بصری خود آشکار می‌سازد.

با توجه به این پژوهش‌ها، رمان تغريبة القافر تاکنون از منظر نقد بوم‌گرا تحلیل و بررسی نشده است.

مبانی نظری پژوهش

- تعریف نقد بوم‌گرا و اهداف آن

از لحاظ لغوی، نقد بوم‌گرا متشکل از دو بخش ECO مخفف Criticism و است (Glotfelty & Fromm, 1996). نخستین بار ویلیام روکرت در سال ۱۹۷۸ اصطلاح نقد بوم‌گرا را در مقاله‌اش با عنوان «ادبیات و بوم‌شناسی» به کار برد. منظور او از این اصطلاح به‌کارگیری مبانی و اصول بوم‌شناسی در مطالعه آثار ادبی بود (Glotfelty & Fromm, 1996). همان‌گونه که نقد فمینیستی زبان و ادبیات را آگاهانه از دیدگاه خاص جنسیت بررسی می‌کند و نقد مارکسیستی آگاهی از شیوه‌های تولید و طبقه اقتصادی را در خوانش متون مدنظر قرار می‌دهد، نقد بوم‌گرا رویکردی زمین‌محور برای مطالعات ادبی در نظر می‌گیرد (Glotfelty & Fromm, 1996: xviii). به بیان دیگر، نقد بوم‌گرا به مطالعه متون و گفتمان‌های ادبی در پرتو دیدگاه‌های اکولوژیکی مختلف می‌پردازد و در پی یافتن جایگاه محیط‌زیست، طبیعت، مکان، زمین و... در آثار ادبی و هنری است (عوف به نقل از جمیل حمداوی، ۲۰۲۳م: ۴۶۹). از طرف دیگر، نقد بوم‌گرا به بررسی ارتباط بین طبیعت و فرهنگ تجلی‌یافته در ادبیات و نیز رابطه انسان و غیرانسان در چارچوب عدالت و اخلاق زیست‌محیطی می‌پردازد (عبدالحافظ به نقل از کوهن، ۲۰۲۳م: ۴۶)؛ بنابراین، در نقد بوم‌گرا، ارتباط بین ادبیات و محیط‌زیست یا چگونگی انعکاس ارتباط انسان با محیط فیزیکی اهمیت زیادی دارد (Tosic, 2006: 43). نقد بوم‌گرا موضوعی میان‌رشته‌ای در علوم تجربی و علوم انسانی است و مباحث این رشته آمیزه‌ای از مباحث مادی (در اکولوژی) و مسائل معنوی است که هر دو به دنبال یک هدف یعنی کمک به حفظ و بقای انسان‌اند (پارساپور، ۱۳۹۱ش: ۱۸۵). از دیگر اهداف نقد بوم‌گرا، تغییر موضع انسان در برابر طبیعت و بحران‌های زیست‌محیطی است و انسان را به تفکر و تأمل در مسائل زیست‌محیطی وامی‌دارد؛ بنابراین، جوهر اصلی این رویکرد انتقادی مطالعه فرهنگی چگونگی تعامل انسان با محیط‌زیست است (ربیع السعید عطیه، ۲۰۲۳م: ۲۴۹).

اصطلاحات کاربردی نقد بوم‌گرا

۱. درهم‌تنیدگی: نقد بوم‌گرا بر درهم‌تنیدگی همه اشکال حیات و اکوسیستم‌ها تأکید دارد. این رویکرد به بررسی روابط بین انسان‌ها، موجودات غیرانسان و محیط‌زیست می‌پردازد و شبکه پیچیده سیستم‌های اکولوژیکی را به رسمیت می‌شناسد (Hebbar & Amboka, 2024: 70).

۲. انسان‌محوری در مقابل زیست‌محوری: انسان‌محوری دیدگاهی است که انسان را محور قرار می‌دهد و منافع انسانی را بالاتر از منافع سایر گونه‌ها در نظر می‌گیرد. نقد بوم‌گرا انسان‌محوری را به چالش می‌کشد و بیشتر بر دیدگاه زیست‌محوری تأکید دارد؛ همان دیدگاهی که برای همه موجودات زنده و اکوسیستم‌ها ارزش ذاتی قائل است (Hebbar & Amboka, 2024: 70).

۳. بوم‌محوری: بوم‌محوری، برخلاف زیست‌محوری که فقط به جهان موجودات زنده اشاره دارد، به پیوندهای بین موجودات زنده و غیرزنده اشاره می‌کند (پارساپور، ۱۳۹۲ش: ۲۱۷).

۴. ارزش ذاتی: اوئیل برای ارزش ذاتی سه ویژگی قائل شده است: ۱. آن چیزی ارزش ذاتی دارد که خودش هدف باشد نه وسیله‌ای برای هدف‌های دیگر؛ ۲. ارزش ذاتی ارزشی است که هر چیز صرفاً به‌خاطر خاصیت‌های ذاتی‌اش دارد؛ ۳. ارزش ذاتی یعنی ارزشی که هر چیز جدا از ارزش‌گذاری انسان دارد (O'Neill, 1993: 9).

۵. ارزش ابزاری یا عینی: اشیا و موجودات تا آنجایی که وسیله‌ای برای رسیدن به سایر اهداف باشند ارزش ابزاری دارند (انیل و همکاران، ۱۳۹۶ش: ۱۹۹). از این رو، ارزش عینی یا ابزاری به معنای ارزشی است که انسان‌ها به اشیا می‌دهند. به بیان دیگر، این انسان است که به بقیه چیزها ارزش می‌دهد (دابسون، ۱۳۷۷ش: ۸۴).

بحث و نظر

زهران قاسمی و رمان *تغریبه القافر*

زهران قاسمی، شاعر و داستان‌نویس عمانی، در سال ۱۹۷۴ در روستای «دما و الطائین» متولد شد. او نویسنده چهار رمان، ده دیوان شعری و مجموعه‌ای از داستان کوتاه است. *تغریبه القافر* یکی از شاهکارهای ادبی اوست که در سال ۲۰۲۳ برنده جایزه بین‌المللی بوکر عربی شد. داستان از زاویه دید سوم‌شخص و با «غریق... غریق...» آغاز می‌شود، به طوری که خواننده در همان لحظه نخست متوجه حضور پررنگ عنصر آب در سراسر داستان می‌شود. این رمان به بررسی مفاهیمی چون اهمیت آب، ارتباط انسان با طبیعت، و بحران‌های زیست‌محیطی همچون خشک‌سالی می‌پردازد. آب در این داستان نه تنها عنصری طبیعی و حیاتی است، بلکه با عمیق‌ترین لایه‌های فرهنگی و اساطیری و تاریخی عمان پیوند دارد. این داستان سرشار از حکایات قدیمی، باورهای محلی و آداب‌ورسومی است که حول محور آب شکل گرفته‌اند. وقایع و اتفاقات این داستان در یکی از روستاهای کشور عمان به نام «مسفات» رخ می‌دهد و روایت زندگی شخصی به نام «سالم بن عبدالله» است که با توجه به نیروی شگفت‌انگیزی که در شنیدن صدای آب‌های زیرزمینی دارد، در زمان خشک‌سالی، در پیدا کردن آب و حفر قنات به مردم کمک می‌کند. از جمله عواملی که در آثار قاسمی شایسته توجه است، طبیعت و رابطه آن با شخصیت‌های داستان است؛ طبیعتی که از فضای پس‌زمینه فراتر می‌رود و همچون عاملی فعال و پویا در سراسر داستان نقش ایفا می‌کند.

تحلیل بوم‌گرایانه شخصیت سالم بن عبدالله

- تولد از آب و پیوند با طبیعت

شخصیت اصلی داستان، سالم بن عبدالله، از مادری غرق شده در آب متولد می‌شود: «بَيْنَمَا كَانَتْ التَّسَاءُ يُكْفَنُ مَرِيَمَ صَرَخَتْ خَالَتُهَا عَائِشَةُ بِنْتُ مَبْرُوكٍ فَجَاءَتْ: "فِي بَطْنِهَا حَيَاةٌ... وَ شَقَّتْ بَطْنَهَا ثُمَّ أَدَخَلَتْ يَدَيْهَا لِتَخْرِجَ الطِّفْلَ مِنَ الرَّحِمِ...»^۱ (القاسمی، ۲۰۲۲م: ۱۳ و ۱۵). بنابراین، او نه از بطن مادر بلکه از دل همان آبی که مادرش را در آغوش سرد خود جای داده بود متولد می‌شود و روح و جانش با همان آب تطهیر می‌گردد: «غَسَلَتْ كَاذِبَةُ بِنْتُ غَانِمِ المَوْلُودَ بِالمَاءِ الذِّي غُسِلَتْ بِهِ وَالدُّهُ المُتَوَفَاةُ»^۲ (القاسمی، ۲۰۲۲م: ۲۷). این تولد نمادین او را از همان ابتدا به عنصری از طبیعت (آب) پیوند می‌دهد و سرنوشت او از ابتدا تا انتهای داستان با آن گره می‌خورد. درحقیقت، آب در سراسر داستان نقشی اصلی در عمیق‌ترین ریشه‌های هویت او دارد. از دیگر نشانه‌های پیوند عمیق و ماورایی سالم بن عبدالله با آب می‌توان به لحظه‌ای در نوزادی اشاره کرد که قطره‌ای آب از سقف خانه، همچون پیامی رمزآلود که مقدمه پیوندی عمیق میان او و آب‌های زیرزمینی در آینده نزدیک است، بر گوش او می‌چکد: «إِسْتَيْقَظَتْ كَاذِبَةُ بِنْتُ غَانِمِ عَلَى صَوْتِ المَطَرِ، ... وَ عِنْدَمَا إِقْتَرَبَتْ مِنْهُ لَاحَظَتْ شَقًّا فِي السَّقْفِ تَبْرُ مِنْهُ قَطْرَاتُ المَطَرِ فَتَسَاقَطَ عَلَى أُذُنِ الرُّضِيعِ... وَ قَدْ إِمْتَلَأَتْ أُذُنُهُ المِيسِرَى بِالمَاءِ»^۳ (القاسمی، ۲۰۲۲م: ۳۱). این اتفاق سرآغازی می‌شود برای پیوندی عمیق و معنوی با جهان آب؛ یعنی گوش سپردن به نجوای آب‌های زیرزمینی: «... عِنْدَمَا تُجْلِسُهُ قَرِيبًا مِنَ المَاءِ يَنْكَسُ رَأْسَهُ حَتَّى تَلَامِسَ أُذُنُهُ الأَرْضَ، وَ يَبْقَى عَلَى تِلْكَ الحَالِ دَقَائِقَ عَدِيدَةً كَأَنَّهُ يُصْبِحُ السَّمْعَ إِلَى حَدِيثِ يَجِيءُ مِنَ بَاطِنِ الصَّخْرِ»^۴ (القاسمی، ۲۰۲۲م: ۵۰). این تجربه حسی عمیق فقط تصویری خیال‌انگیز و شاعرانه نیست، بلکه از منظر نقد بوم‌گرا به منزله شکل‌گیری هویتی همسو با طبیعت است؛ هویتی که علاوه بر برقراری ارتباط عمیق با محیط زیست خود، او را جزئی از اکوسیستم داستان می‌کند.

- روایت یگانگی و هم‌زبانی با طبیعت

هم‌زبانی با طبیعت به معنای ابزار روایی و گفت‌وگوی واقعی نیست، بلکه توانایی انسان برای درک زبان نمادین محیط زیست است. در سراسر رمان، ارتباط عمیق و رازآلود سالم با طبیعت تجلی یافته است. سالم، بیش از دیگر شخصیت‌ها، طبیعت را با جان و دل دریافته است و طبیعت در ژرفای اندیشه‌هایش نه فقط لذت بلکه معنای هستی و زندگی را فریاد می‌زند: «بَسْتَمْتَعُ بِالأَصْوَابِ مِنَ حَوْلِهِ، زَقَزَقَةَ العَصَافِيرِ ... خَفِيفُ أَوْرَاقِ الشَّجَرِ... زَحَفَ أَعْيَى فِي الجَوَارِ قَبْلَ أَنْ تَدْخُلَ جُحْرَهَا... أَوْ صَوْتِ نَبِيشِ مَا بَيْنَ الحَشَائِشِ... وَ كَانِ يَطِيبُ لَهُ أَنْ يُحَلِّلَهَا وَ يُرْجِعَهَا إِلَى مُكُونَاتِهَا الأُولَى، ... فَيُؤْخَذُ بِجَمَالِهَا وَ يَنْفَصِلُ عَنِ عَالَمِ المَوْجُودَاتِ»^۵ (القاسمی، ۲۰۲۲م: ۷۹).

این بخش از داستان دال بر این است که او به ذات حیوانات نگاهی بوم‌گرایانه دارد و با آن‌ها هم‌ذات‌پنداری می‌کند. به بیان دیگر، او برای تمام طبیعت، چه جنبه‌های زیبا و چه جنبه‌های منفی آن همچون شنیدن صدای مار، ارزش قائل می‌شود و از آن‌ها با تمام وجود لذت می‌برد. لذت بردن از صدای مار یا موش نشان‌دهنده پذیرش بی‌قیدوشرط طبیعت است. به بیان دیگر، او برای تمام موجودات طبیعت، جدای از سود و ضرر آن‌ها، ارزش ذاتی قائل است. آرنه نیس^۶، فیلسوف نروژی و مبدع اصطلاح بوم‌شناسی ژرف، در تبیین مفهوم ارزش ذاتی طبیعت می‌گوید: «ما می‌توانیم با تک‌تک اجزای طبیعت هم‌ذات‌پنداری

پژوهشنامه نقد ادب عربی، س ۱۶، ش ۲ (پیاپی ۳۱)، پاییز و زمستان ۱۴۰۴ ش

کنیم، چون آن‌ها در موقعیتی همسان با ما قرار دارند؛ به این معنا که آن‌ها نوعی استقلال از ما و ارزش‌های ما دارند.» (نیس، ۱۳۹۹ش: ۳۵)

عبارت «أَوْ صَوْتٌ نَيْشٍ مَا بَيْنَ الْحَشَائِشِ» دلالت بر ارتباط سالم با طبیعت در سطح ماورایی دارد؛ چراکه شخصیت‌های عادی داستان قادر به شنیدن صدای بیرون آمدن گیاهان از دل خاک نیستند و فقط سالم است که روح و جانش به قدری با طبیعت عجین شده است که توانسته به درک عمیقی از چرخه حیات در طبیعت برسد.

عبارت «كَانَ يَطِيبُ لَهُ أَنْ يُحَلِّهَا وَ يُرْجِعَهَا إِلَى مُكُونَاتِهَا الْأُولَى» دال بر این است که سالم فقط شنونده‌ای منفعل نیست و به شنیدن صدا اکتفا نمی‌کند، بلکه در پی فهم معنای حقیقی طبیعت است و این تلاش او برای درک طبیعت باعث پیوند بیشتر شخصیتش با طبیعت می‌شود.

عبارت «فَيُؤْخَذُ بِجَمَالِهَا وَ يَنْفَصِلُ عَنِ عَالَمِ الْمَوْجُودَاتِ» نشان می‌دهد که طبیعت برای سالم به منزله پناهگاه و گریز از هیاهوی دنیای اطرافش است. در واقع، طبیعت و صداهای آن باعث می‌شود او از خود واقعی‌اش فراتر برود و در حالتی از آرامش و لذت ناب قرار گیرد و این همان نقطه اوج یکی بودن و پیوند با طبیعت است؛ بنابراین، در این داستان، زبان‌شناسی طبیعت نه با گفت‌وگوی رسا بلکه با نشانه‌ها روایت می‌شود. سالم بن عبدالله، برای درک و فهم زبان طبیعت و نشانه‌های آن، نیازی به کلام منطقی ندارد؛ چراکه با دل و جان درمی‌یابد که طبیعت چه رازی را در خود پنهان کرده است و چه از او می‌طلبد. این چنین است که هم‌زبانی با طبیعت به نیرویی شگفت‌انگیز برای شنیدن نچواها و نواهای ناگفته طبیعت تبدیل می‌شود. بنابراین، طبیعت دیگر پس‌زمینه‌ای صرف نیست، بلکه موجودی فعال و پویا است که با شخصیت اصلی داستان سخن می‌گوید و او را به رابطی میان جهان انسانی و طبیعت تبدیل می‌کند، که از فهم زبان طبیعت برای کمک به مردمش بهره می‌برد: «وَبَعْدَ أَنْ هَدَّ الصُّبْحُ يُنْتَظَرُ الْعَمَالُ مِنْ سَالِمِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ أَيَّ كَلِمَةٍ تَدُلُّهُمْ، لَكِنَّهُ ظَلَّ يُكْرِرُ "مَای... مَای..."»^۷ (القاسمی، ۲۰۲۲م: ۱۱۹).

- تقابل انسان و طبیعت

بحث «تقابل انسان و طبیعت» در کتاب نقد بوم‌گرا با عنوان «کشمکش با طبیعت» مطرح شده است: «انواع کشمکش‌هایی که به حادثه منجر می‌شود، در سه نوع قابل تقسیم‌بندی است: ۱. کشمکش میان دو فرد، ۲. کشمکش فرد با خودش، ۳. کشمکش با طبیعت. برخلاف مورد اول و دوم، در مورد کشمکش انسان با طبیعت هم بحث نظری کمتری انجام شده و هم نمونه‌های عملی کمتری وجود دارد و همین بخش در نقد بوم‌گرا اهمیت زیادی دارد.» (پارساپور، ۱۳۹۱ش: ۲۶۱-۲۶۲)

در اینجا طبیعت به‌نوعی در مقابل انسان قرار می‌گیرد و چه‌بسا در این کشمکش نقش منفی طبیعت پررنگ‌تر دیده شود؛ اما با کمی تأمل متوجه خواهیم شد که بعد دیگری از طبیعت در بقای انسان نقش بازی می‌کند. در این داستان‌ها، شخصیت اصلی برای بقا یا اثبات هویت خود مجبور می‌شود به‌نحوی با بخشی از طبیعت یا پدیده‌ای طبیعی دست‌وپنجه نرم کند؛ برای مثال، کسی که در جزیره‌ای متروک گرفتار شده و برای ادامه حیات مجبور است با موانع طبیعی مقابله کند. در این گونه موارد می‌توان گفت طبیعت هم ناجی فرد است هم دشمن او. فرد برای مقابله با تشنگی و گرسنگی، سرما و گرما و...، که لازمه حضور در طبیعت بکر است، باز از خود طبیعت کمک می‌گیرد. او بعد از درگیری سخت با مشکلات محیط باید دوباره در آغوش طبیعت آرام گیرد و تجدید قوا کند. (پارساپور، ۱۳۹۱ش: ۲۶۲-۲۶۳)

در داستان تعریبه القافر، شخصیت اصلی در ابتدا پیوندی ژرف و فراطبیعی با طبیعت و خصوصاً عنصر آب دارد، به گونه ای که نجاوهای پنهان آبهای زیرزمینی را می شنود و این موهبت او را به یک ناجی بدل می کند که در دوران خشک سالی در پی جست و جوی آب برای مردم است؛ اما دریغ که او برای دسترسی به آب بی محابا دل خاک را می شکافد و با کندن بی رویه زمین به طبیعت آسیب می زند و کسی که خود هم زبان با طبیعت و آبهای زیرزمینی بود با استثمار زمین بر آن ستم روا می دارد. سرانجام، طبیعت همچون عاملی فعال و پویا، در مقام دفاع از خود، پاسخی کوبنده به او می دهد. سالم بن عبدالله در پایان داستان در اعماق چاهی که خود حفر کرده است گرفتار می شود. او برای بقای خود ناچار می شود از همان طبیعتی کمک بطلبد که اسیرش کرده است. در ادامه، به منظور تبیین دقیق تر این موضوع، بخش هایی از داستان و تحلیل محتوایی آن ارائه می شود:

«حَفَرَ بِقُوَّتِهِ كُلِّهَا... وَيَحْفَرُ النَّفْقَ... هَوَى بِقُوَّتِهِ كُلِّهَا عَلَى صَخْرَةٍ كَبِيرَةٍ فِي وَسْطِ النَّفْقِ فَتَهَشَّشَتْ، وَ تَدَفَّقَ الْمَاءُ مِنْهَا سَيْلًا هَادِرًا يَمَلَأُ الْقَنَاةَ.»^۸ (القاسمی، ۲۰۲۲: ۱۸۲-۱۸۳) در این بخش داستان، سالم با تمام توانش مشغول حفاری و کندن تونل برای جاری کردن آب است. این عمل او نمادی از تلاش انسان برای تسلط بر طبیعت و بهره برداری نادرست از آن است؛ اما طبیعت در برابر این عمل او ساکت نمی ماند: «فَجَزَفْتَهُ الْمِيَاهُ إِلَى الْأَعْمَاقِ، إِنَّفَجَرَتِ الْعَيْنُ بَعْتَهُ وَ قَدَّ قَرَّرَ التَّهْرُ الْمُخْتَرَنُ فِي أَعْمَاقِ الصَّخْرِ الْإِنْدَفَاعَ فِي وَجْهِ الْقَافِرِ.»^۹ (القاسمی، ۲۰۲۲: ۱۸۵-۱۸۳)

عبارت «حَمَلَةُ الْمَاءِ إِلَى الدَّاخلِ، وَكَانَ الْفَلَجُ يُحَاوِلُ لَفْظَهُ وَالتَّخْلَصَ مِنْهُ مِثْلَ أَيِّ غُنْصِرٍ دَخِيلٍ...»^{۱۰} (القاسمی، ۲۰۲۲: ۱۸۵) نشان دهنده این است که طبیعت در برابر کنش مخرب او از خود دفاع می کند. قنات، به عنوان سیستمی طبیعی، تلاش می کند تعادل خودش را حفظ کند و از ورود عوامل خارجی که ممکن است به آن آسیب برسانند جلوگیری کند. از این رو، شدت جریان آب قنات او را با خود می برد و تعادلش را بر هم می زند و این تازه آغاز ماجرا است؛ چرا که دگرگونی و تغییر در چهره اکوسیستم قنات سبب می شود ماهیان اعماق زمین با شدت جریان آب در جست و جوی غذا بیرون آیند و غذای خود را در زخم های سالم بیابند: «فَفِي أَعْمَاقِ الْفَلَجِ... تَعْيِشُ أَنْوَاعٌ صَغِيرَةٌ مِنْ أَسْمَاكِ الْمِيَاهِ الْعَذْبَةِ... أَخْرَجَهَا الْمَاءُ الْجَارِفُ مِنْ بَسْجِنِهَا فَسَبَحَتْ مَعَ التِّيَّارِ فِي دَاخِلِ الْقَنَاةِ بَحْتًا عَنْ قُوَّتِهِ... وَقَدْ وَجَدَتْ بُغْيَتَهَا فِي جُرُوحِ الْقَافِرِ، وَبِالْأَخْصِ فِي رِجْلَيْهِ الْمَغْمُوسَتَيْنِ فِي الْمَاءِ...»^{۱۱} (القاسمی، ۲۰۲۲: ۱۹۰). زخمی شدن پای سالم و تغذیه کردن ماهی های کوچک از آن نمادی از پیامدهای تعدی انسان به طبیعت است. لویی^{۱۲} (۱۳۸۳ش: ۶۳)، فیلسوف آمریکایی که بر تعهدات اخلاقی انسان به طبیعت تأکید دارد، در تأیید این موضوع می گوید اگر ما به طبیعت آسیب بزنیم، درواقع به خودمان آسیب زده ایم. هیچ مرزی وجود ندارد و همه چیز با هم مرتبط است.

نکته حائز اهمیت این بخش از داستان جابه جایی نقش قربانی و متجاوز است؛ یعنی انسانی که در ابتدا هم زیستی عمیقی با طبیعت داشت اکنون، به سبب استثمار زمین و پیامدهای ناشی از آن، خودش قربانی و طعمه ماهیان گرسنه شده است. شاید خواننده در نگاه اول این موضوع را ناشی از خشم طبیعت و بی رحمانه تلقی کند؛ ولی این بخش از داستان با رویکرد نقد بوم گرا کاملاً توجیه پذیر است. قنات نمادی از مداخله انسان در طبیعت به منظور بهره برداری از منابع آب است؛ ولی همین قنات با گذشت زمان تبدیل به اکوسیستم و محل زندگانی موجوداتی چون سنگ لیس ها شده است. جاری شدن آب با شدت زیاد این موجودات ریز را، که به شرایط خاص قنات (همچون جریان کم آب و منابع غذایی خاص) عادت کرده، از محیط امن خود بیرون

پژوهشنامه نقد ادب عربی، س ۱۶، ش ۲ (پیاپی ۳۱)، پاییز و زمستان ۱۴۰۴ ش

آورده و ممکن است بقای آن‌ها را به خطر بیندازد؛ چراکه جابه‌جایی آن‌ها به محیط جدید ممکن است به کاهش جمعیت و حتی انقراض آن‌ها منجر شود. قطعاً این ماهی‌های کوچک در اعماق زمین غذاهای خاص خود را داشتند، ولی هنگام بیرون آمدن از قنات دیگر دسترسی به غذاهای خود نداشتند، پس برای تغذیه به پاهای زخمی سالم جذب شدند. با توجه به این توضیحات می‌توان گفت که طبیعت به‌شکلی غیرمنتظره به کنش‌های شخصیت اصلی داستان پاسخ داده است و خشم طبیعت به‌گونه‌ای نمدین نتیجه عملکرد نادرست انسان است. با این حال، طبیعت همچون مادری مهربان، که حتی به گاه ناسپاسی فرزند بخشنده و مهربان است، باز به کمک او می‌آید و با فراهم کردن منابع حیات به بقا و زنده ماندن او یاری می‌رساند: «وَكَانَ كَلِمًا شَعَرَ بِالْجُوعِ شَرِبَ جُرْعَاتٍ مِنَ الْمَاءِ... تَحَسَّسَ جُدْرَانَ الْفَلَجِ بَحْثًا عَنْ أَيْ غِذَاءٍ يَمَلَأُ بِهِ بَطْنَهُ... وَإِذَا هُوَ عَنكَبُوتٌ ضَخْمٌ...»^{۱۳} (القاسمی، ۲۰۲۲: ۱۹۴-۱۹۵).

درحقیقت، اوج تقابل انسان و طبیعت در همین بخش داستان نمود می‌یابد؛ جایی که سالم بن عبدالله برای بقای خود مجبور می‌شود باز از خود طبیعت کمک بگیرد. او برای رفع تشنگی از آب همان چاه و برای رفع گرسنگی از موجودات ریز طبیعت استفاده می‌کند. در اینجا شاید این ابهام برای خواننده پیش آید که خوردن موجودات طبیعت توسط این شخص از نظر نقد بوم‌گرا امری نادرست است؛ اما باید گفت که در نقد بوم‌گرا اصل برابری طلبی در محیط‌زیست، که به حق برابر تمام موجودات طبیعت تأکید دارد، گاهی به اشتباه این‌طور معنا شده است که هیچ‌گاه نباید نیازهای انسان را بر نیازهای جانداران دیگر اولویت داد؛ اما مقصود هرگز این نیست (نیس، ۱۳۹۹: ش: ۲۶۹). بی‌شک تنوع اشکال طبیعی به‌خودی خود ارزشمند است و به شکوفایی زندگی انسان و غیرانسان در زمین یاری می‌رساند. با وجود این، بقای انسان نیز اصلی محوری و مهم در نقد بوم‌گرا است. در تأیید این موضوع اشاره به سخن آرته نیس بنیان‌گذار نظریه بوم‌شناسی ژرف ضروری است؛ آنجا که می‌گوید: «انسان‌ها هیچ حقی برای کاستن از غنا و تنوع طبیعت ندارند، مگر برای ارضای نیازهای حیاتی خود.» (نیس، ۱۳۹۹: ش: ۶۴)

از طرف دیگر می‌توان گفت این عمل (استفاده از طبیعت برای بقا) شاید این فرصت را برای شخصیت اصلی داستان فراهم کند که نگاهش از انسان‌محوری به بوم‌محوری تغییر یابد؛ چراکه وقتی او برای بقای خویش به موجودات طبیعت نیازمند می‌شود، شاید نگاهش به طبیعت از یک منبع استثمار به یک شریک حیاتی تغییر یابد؛ شریکی که حتی می‌تواند، در عین اینکه او را دچار ترس و اضطراب کرده، همدمش باشد: «...وَوَظَلَّ سَجِينًا لَا زَفِيقَ لَهُ غَيْرَ الْحِجَارَةِ وَالْكَائِنَاتِ الَّتِي تَسْكُنُ بَاطِنَ الْأَرْضِ، تِلْكَ الْكَائِنَاتُ الَّتِي صَارَ يَشْعُرُ بِأَنَّهُ وَاحِدٌ مِنْهُ.»^{۱۴} (القاسمی، ۲۰۲۲: ۱۹۶) گویا سالم دیگر خود را جدای از طبیعت نمی‌بیند، بلکه بخشی از یک اکوسیستم طبیعی می‌پندارد. این دگرگونی در ادراک سالم بازتابی از همان اصل درهم‌تنیدگی همه‌جانبه اکوسیستم‌ها است که نقد بوم‌گرا بر آن تأکید دارد. بنا بر نظر نگارندگان، چه بسا سالم با این دیدگاه جدید به طبیعت ناخودآگاه از چارچوب ذهنی انسان‌محور فاصله گرفته و به شبکه پیچیده سیستم‌های اکولوژیکی که نقد بوم‌گرا بر آن تأکید دارد پیوسته باشد. درحقیقت، اسارت در چاه برای سالم فرصتی فراهم می‌کند تا با طبیعت درونی خود ارتباط برقرار کند و به فهمی عمیق از جایگاه خود در جهان طبیعت دست یابد؛ همان‌طور که بسیاری از اکولوژیست‌های سیاسی بر این باورند که انسانیت بخشی از تمامیت طبیعت است و سرشت انسان در بستر تمامیت طبیعت قابل درک است (وینست، ۱۳۷۸: ش: ۳۰۹). این دیدگاه با سخن آرته نیس، فیلسوف محیط‌زیست، نیز هم‌راستا است: اجزای طبیعت اجزای خود ما هستند و ما نمی‌توانیم جدا از آن‌ها زندگی کنیم و اگر بخواهیم زندگی کاملی داشته باشیم، نباید آن‌ها را از بین ببریم (نیس، ۱۳۹۹: ش: ۳۵).

شایان ذکر است که شخصیت اصلی، در زمان مرگ پدرش هنگام حفر قنات، به کنش نادرست خود پی می‌برد، با این تفاوت که مرگ پدر را نتیجه دخالت موجودات اسطوره‌ای در آب‌های زیرزمینی و انتقامی از سوی آن‌ها می‌داند: «... أَنْ الْمَاءَ الَّذِي يُعِيدُ الْحَيَاةَ إِلَى الْقُرَى كَانَ لِيَاماً أَنْ يَبْقَى فِي مَكَانِهِ، لِأَنَّهُ مَصْحُوبٌ بِلَعْنَةٍ مُنْذُ الْقَدِيمِ. وَلَمَّا كَانَ قَدْ سَمِعَ مِرَاراً أَنَّ الْمَاءَ الْمَحْجُوزَ فِي بَاطِنِ الْأَرْضِ تَحْرُسُهُ كَائِنَاتُ الْأَرْضِ السُّفْلِيَّةِ.»^{۱۵} (القاسمی، ۲۰۲۲م: ۱۵۰) از این رو تصمیم می‌گیرد به این کار پایان دهد: «قَرَّرَ التَّوَقُّفَ تَمَاماً عَنِ اقْتِفَاءِ أَثَرِ الْمَاءِ... أَعْلَقَ أُذُنَيْهِ عَنِ كُلِّ صَوْتٍ...» (القاسمی، ۲۰۲۲م: ۱۵۰).^{۱۶} حال آنکه از منظر نقد بوم‌گرا آنچه برای پدرش اتفاق افتاده واکنشی طبیعی از سوی طبیعت در برابر کنش‌های نادرست او بوده است.

- بازگشت به هویت بوم‌محور در آغوش طبیعت

دستیابی به هویت اصیل در گرو رهایی از تمامی دل‌بستگی‌ها و خاطرات تلخ و شیرین است و طبیعی است که این رهایی با فروپاشی روانی همراه شود. تقابل میان اراده محدود انسان و قدرت طبیعت ممکن است نقطه عطفی باشد که در آن مبارزه و نبرد با طبیعت به ادغام وجودی با آن تحول یابد. این دگرگونی وجودی در عمل شخصیت اصلی داستان به شکل مبارزه‌ای خستگی‌ناپذیر با موانع طبیعی نمود می‌یابد: «تَحَوَّلَ جَسَدُهُ كُلُّهُ إِلَى يَدَيْنِ لَا هَمَّ لَهُمَا إِلَّا صَرَبَ ذَلِكَ الْجَبَلِ الْجَائِمِ أَمَامَهُ كَأَنَّهُ يَضْرِبُ كُلَّ مَا عَاشَهُ مُدَّ كَانَ طِفْلاً، يَهْوِي بِالْمِطْرَقَةِ عَلَى سَجِينِهِ، عَلَى غِيَابِهِ... لَمْ يَكُنْ يَعْلَمُ أَنَّ جَسَدَ الصَّخْرَةِ يَتَدَاعَى أَمَامَهُ... تَدَاعَتْ الصَّخْرَةُ أَمَامَهُ، وَإِنْفَتَحَ الْخَائِمُ عَلَى التَّفَقُّ الطُّوْبِلِ، فَانْطَلَقَ الْمَاءُ بِقُوَّةٍ وَجَرَفَ مَعَهُ كُلَّ شَيْءٍ»^{۱۷} (القاسمی، ۲۰۲۲م: ۲۲۸-۲۲۷).

در این قسمت داستان، تلاش سالم برای از میان برداشتن این موانع طبیعی و ضربه زدن بر سنگ درواقع تلاش برای رهایی از محدودیت‌های وجودی خویش است. درحقیقت، ضربه‌هایی که او به سنگ‌ها می‌زند تنها تلاشی فیزیکی برای نجات خویش نیست، بلکه او با این کار در پی رهایی از تمامی دردها و رنج‌های گذشته، زندان کودکی، انزوا و... است؛ بنابراین، این مبارزه می‌تواند نمادی از مبارزه‌ای درونی و وجودی باشد. گویا طبیعت هم صدای درون او را می‌شنود و با او ابراز همدردی می‌کند. فروپاشی صخره و جاری شدن سیل آسای آب می‌تواند نمادی از همدردی طبیعت با او باشد.

اما عبارت «فَانْطَلَقَ الْمَاءُ بِقُوَّةٍ وَجَرَفَ مَعَهُ كُلَّ شَيْءٍ» دربردارنده دو تفسیر است: یا او با قدرت طبیعت همراه می‌شود و از این طریق نجات می‌یابد، که در این صورت می‌توان گفت طبیعت در نهایت بخشندگی با شخصیت اصلی داستان برخورد کرده است. ریزش سنگ می‌تواند نشان‌دهنده این باشد که او موفق به شکستن موانع شده و طبیعت برای بقای او راهی گشوده است و به‌جای نابودی کامل، مسیری برای ادامه حیات او فراهم آورده است؛ حیات و زندگانی‌ای که از این به بعد همراه با درک فلسفه واقعی زندگی در سایه هم‌زیستی مسالمت‌آمیز با طبیعت است. یا اینکه این قدرت به قدری عظیم است که او را در خود غرق کرده است، که در این صورت اگر زندگی را در معنای وسیع آن یعنی پیوستن به چرخه طبیعت در نظر بگیریم، می‌توان گفت که او اکنون جزئی از همان عنصر طبیعی یعنی آب شده و این دگرگونی درواقع شکلی دیگر از هستی و وجود او است؛ وجودی که دوباره به اصل خویش برگشته، چراکه آب سازه آغازین پیدایش و هستی پیش از آفرینش گیاهان بوده است (صدقه، ۱۴۰۰ش: ۲۱)، آب باززایی و جاودانگی دارد و دربردارنده مفهوم حیاتی دوباره است که هر نیستی را میلادی دوباره در راه است (صدیقی و همکاران، ۱۳۹۹ش: ۶۲). از همین روست که در بسیاری از اساطیر یکی از کارکردهای مهم کهن‌الگوی آب را آفرینندگی و

زاینده‌گی می‌دانند (صدیقی و همکاران، ۱۴۰۱ش: ۹۱). بنابراین، این اتفاق را نباید ترازدی تلخ و درناک در نظر بگیریم، بلکه مرگ او به معنای زندگی دوباره در آغوش طبیعت و نوعی یگانگی وجودی با طبیعت است. مبارزه و کشمکش بین انسان و طبیعت در این قسمت، گرچه تلخ و دردناک است، درنهایت به بازگشت سالم به هویت اصلی خود یعنی هویت بوم‌محور می‌انجامد. بنابراین، بنا بر نظر نگارندگان، پایان این داستان را می‌توان سرآغازی برای تولد دوباره شخصیت اصلی داستان دانست؛ چراکه در هر دو حالت نجات و نابودی، به معنای فنا و نیستی ظاهری، او به اصل خویش یعنی طبیعت برمی‌گردد؛ همان‌طور که استیون آر کلرت می‌گوید: «زندگی همواره مبارزه‌ای است با پیامدهای نامشخص. با این حال، باز هم طبیعت سنگ بستر وجود ماست. فقدان رابطه سودمند با طبیعت به رنج و سختی ناگزیر ما در بخش سعادت معنوی، روان‌شناختی و جسمی می‌انجامد.» (کلرت، بی‌تا: ۲۳).

دستاوردها

- برآیند نهایی پژوهش مهم‌ترین دستاوردهای روشن و ملموس این جستار را به ترتیب زیر نشان می‌دهد:
۱. پیوند شخصیت اصلی داستان با طبیعت، به‌ویژه عنصر آب، عامل برتری او بر دیگر شخصیت‌ها است؛ چراکه او از فهم زبان طبیعت برای کمک به مردم در بحران‌های زیست‌محیطی چون خشک‌سالی استفاده می‌کند.
 ۲. رمان تغریب القافر طبیعت را عاملی پویا و فعال نشان می‌دهد و دربردارنده این پیام است که طبیعت منبع بی‌جان و صرف بهره‌برداری نیست، بلکه موجودی فعال است که می‌تواند هم با انسان همکاری کند و هم او را به چالش بکشد. در این داستان، طبیعت در پاسخ به کنش نادرست شخصیت اصلی او را با گرفتار کردن در چاه به چالش می‌کشد. از سوی دیگر، خود طبیعت با فراهم آوردن منابع آب و غذا در شرایط بحرانی به بقای او یاری می‌رساند.
 ۳. در نقد بوم‌گرا، طبیعت و تمامی عناصر آن از ارزش ذاتی برخوردارند و انسان، جز برای ارضای نیازهای حیاتی و بقای خود، حق دخل و تصرف در آن را ندارد.
 ۴. هویت بوم‌محور شخصیت اصلی داستان درنهایت به تغییر دیدگاه او از نگاه ابزاری به طبیعت به یگانگی و وحدت وجودی با طبیعت تحول می‌یابد؛ وحدتی که چه در گستره حیات و چه در آستانه فنا و نیستی پایدار است.
 ۵. رمان تغریب القافر به خواننده یادآوری می‌کند که انسان و طبیعت همواره به یکدیگر وابسته‌اند و هرگونه تلاش برای جدا شدن از طبیعت و بهره‌برداری نادرست و بی‌رویه از آن نتایج ناگواری برای انسان خواهد داشت. اسارت سالم بن عبدالله در چاه آب استعاره‌ای از وضعیت کنونی بشر است که در اثر بهره‌برداری نادرست از طبیعت و منابع آن در بحران زیست‌محیطی گرفتار شده است و تنها راه عبور از این بحران جهانی بازگشت به طبیعت و درک و فهم همه‌جانبه آن است.

پی‌نوشت

۱. هنگامی که زنان مریم را کفن می‌کردند، ناگهان خاله‌اش، عایشه بنت مبروک، فریاد زد: «در شکمش زندگی است...» و شکمش را پاره کرد و دستانش را در آن فرو برد تا بچه را از رحم خارج کند.
۲. کاذبه بنت غانم نوزاد را از همان آبی که جسد مادرش را با آن غسل داده بودند شست.
۳. کاذبه بنت غانم با صدای باران از خواب بیدار شد... زمانی که به او نزدیک شد، متوجه شکافی در سقف شد که قطرات باران از آن چکه می‌کرد و در

گوش نوزاد می‌ریخت... و گوش چپش پر از آب شد.

۴. هنگامی که او را نزدیک آب می‌نشانند، او را می‌دید که سرش را خم می‌کند تا گوشش به زمین برسد و تا دقایقی چند در آن حالت می‌ماند گویا به نجوایی از دل صخره گوش می‌دهد.

۵. صداهای اطرافش را می‌شنید، صدای جیک‌جیک پرندگان... خش‌خش برگ درختان... خزیدن مار قبل از اینکه وارد سوراخ خود شود... یا صدای بیرون آمدن گیاهان از دل خاک... و دوست داشت آن صداها را تجزیه و تحلیل کند و به سرچشمه‌هایشان برگرداند... زیبایی این صداها او را از جهان موجودات (دنیای فعلی) جدا می‌کرد.

6. Arne Naess

۷. پس از خاموش شدن سروصداها، کارگران منتظر راهنمایی سالم بن عبدالله بودند، اما او همچنان تکرار می‌کرد «آب... آب...»...

۸. با تمام توانش حفاری می‌کرد... تونل را می‌گند... با تمام توانش روی سنگ بزرگی در وسط تونل کوبید، پس سنگ شکسته شد و آب به شکل سیلی خروشان از آن فوران کرد و قنات را پر کرد.

۹. پس آب او را به اعماق برد. ناگهان چشمه منفجر شد و رودی که در اعماق صخره‌ها ذخیره شده بود در دفاع از خود در صورت پیش‌گو فوران کرد.

۱۰. آب او را به داخل می‌برد و قنات تلاش می‌کرد مانند هر عنصر مزاحم دیگری او را بیرون براند و از او خلاص شود.

۱۱. پس در اعماق قنات گونه‌های کوچکی از ماهیان آب‌های شیرین زندگی می‌کردند... آب جاری آن‌ها را از زندانشان بیرون آورده بود، پس با جریان آب به دنبال غذایی داخل قنات آمده... و غذایشان را در زخم‌های پیش‌گو مخصوصاً در پاهای فرورفته او در آب پیدا کردند.

12. Louis P Pogman

۱۳. هرگاه احساس گرسنگی می‌کرد، جرعه‌ای آب می‌نوشید... دیوارهای قنات را می‌گشت تا غذایی پیدا کند و شکمش را با آن پر کند... (ناگهان) عنکبوت بزرگی را دید.

۱۴. زندانی‌ای بود که رفیقی جز سنگ‌ها و موجوداتی که درون زمین زندگی می‌کردند نداشت؛ موجوداتی که احساس می‌کرد خودش یکی از آن‌هاست.

۱۵. ...آبی که زندگی را به روستا برگردانده باید سر جای خود باقی بماند؛ زیرا همنشین نفرینی قدیمی است. بارها شنیده بود که موجودات دنیای زیرین از آب حبس‌شده در زیر زمین محافظت می‌کنند.

۱۶. تصمیم گرفت دنبال کردن آب را متوقف کند... گوش‌هایش را بر هر صدایی بست.

۱۷. همه بدنش تبدیل شد به دو دستی که هیچ هم و غمی نداشتند جز ضربه زدن بر آن کوهی که در مقابلش خمیده بود. گویا بر تمامی چیزهایی که از کودکی تجربه کرده بود ضربه می‌زد. با چکش بر زندانش... بر غیبتش... ضربه می‌زد... نمی‌دانست صخره در مقابلش فرو می‌ریزد... صخره در مقابل او فرو ریخت و حلقه به داخل تونل طولانی باز شد. آب با قدرت آمد و همه چیز را با خود برد.

کتاب‌نامه

انیل، جان، آلان الاند و آندری لایت (۱۳۹۶ش). ارزش‌های زیست‌محیطی. عیسی پیری (مترجم). تهران: تیسا پارساپور، زهرا (۱۳۹۱ش). نقد بوم‌گرا (ادبیات و محیط زیست). پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. پارساپور، زهرا (۱۳۹۲ش). درباره نقد بوم‌گرا. عبدالله نوروزی و حسین فتحعلی (مترجمان). تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

پارساپور، زهرا و حسن پور، هیوا (۱۴۰۱ش). تقدس و هویت‌یافتگی شخصیت در سایه طبیعت (پیوند شخصیت و طبیعت در رمان سوران سرد). روایت‌شناسی، ۱۱، ۴۱-۶۳.

دابسون، اندور (۱۳۷۷ش). فلسفه و اندیشه‌ی سیاسی سبزه‌ها. محسن ثلاثی (مترجم). تهران: آگاه. ربیع السعید عطیه، اسلام (۲۰۲۳م). آنسنه الطبیعه الصامته فی شعر این خفاجه ت ۵۳۳ه درسه فی ضوء النقد البیئی (الإیکولوجی).

- المجله العلمیه لکلیه الآداب، ۱۲، ۲۲۹-۲۸۴.
- صدقه، ژان (۱۴۰۰ش). نماد و آیین، پژوهشی در اساطیر کهن. برگردان، نقد و تحلیل: دکتر احمدرضا حیدریان شهری و دکتر بهار صدیقی، تهران، جامی.
- صدیقی، بهار، زارعی، فرزانه و حیدریان شهری، احمدرضا (۱۳۹۹ش). واکاوی تطبیقی کهن‌الگوی آب در سروده‌های لمیعه عباس عماره و فروغ فرخزاد. کاوش‌نامه ادبیات تطبیقی (مطالعات تطبیقی عربی-فارسی)، ۱(۴۱)، ۶۱-۸۴.
- صدیقی، بهار، زارعی، فرزانه، حیدریان شهری، احمدرضا و یاحقی، محمدجعفر (۱۴۰۱ش). خوانش تطبیقی سیمای زن قهرمان بر بنیاد نظریه لرد راگلن، خوانش اسطوره‌بنیاد دو روایت «تیامات-مردوک» و «ارنواز، شهرناز- فریدون». پژوهش‌های ادبیات تطبیقی، ۱، ۷۷-۱۰۲.
- عبدالحافظ، عبیر جودت حافظ (۲۰۲۳م). التّقدّ البیئی و نظریه الأدب، درسه فی نماذج روایه عربیه معاصره الأستاذ المشرف: د.محمد مصطفی سلیم، کلیه الآداب و العلوم، جامعه قطر
- عوف، فرید (۲۰۲۳م). النقد البیئی؛ الرؤیه و التطبيق، درسه تطبیقیه لنماذج شعریه من شعر المدینه و الريف للشاعر الجزائري عبدالملک بومنجل. مجله دراسات، ۱۲(۱).
- فارس الشمری، بشایر (۲۰۲۴م). المكونات البیئیه فی القصه القصیره القطریه عند دلال خلیفه من منظور النقد البیئی (أنا الیاسمینه البیضاء نموذجا). الأستاذ المشرف: د. عبدالحق بلعابد، کلیه الآداب و العلوم، جامعه قطر.
- القاسمی، زهران (۲۰۲۲م). تغریبه القافر. تونس: منشورات میسکلیانی.
- کلرت، استیون آر (بی تا). حق مادرزاد (انسان و طبیعت در دنیای امروز) عبدالحسین وهاب‌زاده، سید مصطفی چشمی و روشنگر شهریار (مترجمان). نشر نو.
- پوبمان، لویی پ (۱۳۸۳ش). اخلاق زیست‌محیطی. ترجمه گروه مترجمان. تهران: توسعه.
- نیس، آرنه (۱۳۹۹ش). بوم‌شناسی، اجتماع و سبک زندگی. نسترن خسروی (مترجم). تهران: انتشارات بان.
- وینست، اندرو (۱۳۷۸ش). ایدئولوژی‌های مدرن سیاسی. مرتضی ثاقب‌فر (مترجم). تهران: انتشارات ققنوس.

- Glotfelty, C., & Fromm, H. (1996). *The Ecocriticism Reader LAND MARKS IN LITERARY ECOLOGY*. Athens And London: The university of Georgia press.
- Hebbar, P. V., & Ambika, G. M. (2024). Exploring Eco criticism: Interdisciplinary Perspectives on Literature and the Environment. volume11, Issue1
- O'Neill, j. (1993). *Ecology, Policy and Politics: Human Well-Being and the Natural World*. London: Routledge.
- Tosic, J. (2006). Ecocriticism Interdisciplinary Study of Literature and Environment", Series: Working and Living Environmental Protection. Facta Universitatis. Vol.3.NO.1. Pp. 43-50
- Abd al-Hafiz, 'Ubayr Judat Hafiz. (2023). Al-naqd al-bī'ī wa nazariyyat al-adab: Dirāsah fī namādhij riwā'iyah 'Arabiyyah mu'āshirah. Supervisor: Dr. Mohamed Mustafa Salim, College of Arts and Sciences, Qatar University. [In Arabic]
- Al-Qāsīmī, Zahrān (2022). *Taghrībat al-Qāfir*. Tunis: Mesklani Publications. [In Arabic]
- 'Auf, Farid. (2023). Al-naqd al-bī'ī: al-ru'yah wa al-taṭbīq — Dirāsah taṭbīqiyyah li-namādhij

- shi'riyyah min shi'r al-madīnah wa al-rīf lil-shā'ir al-Jazā'irī 'Abd al-Malik Boumenjel. *Dirasat Journal*, 12(1). [In Arabic]
- Dobson, A. (1998). *Philosophy and Political Thought of the Greens*. M. Salasi (Trans.). Tehran: Agah Publishing. [In Persian]
- Fāris Al-Shammari, Bashā'ir (2024). Al-mukawwināt al-bī'iyah fī al-qīṣṣah al-qaṣīrah al-qaṭariyyah 'inda Dalāl Khalīfah min manzūr al-naqd al-bī'ī (Anā al-yāsāmīnah al-baydā' namūdhajan). Supervisor: Dr. 'Abd al-Haqq Bela'abed. College of Arts and Sciences, Qatar University. [In Arabic]
- Kellert, S. R. (n.d.). *Birthright (Human and nature in the modern world)*. A. Vahabzadeh, S. M. Cheshmi & R. Shahriari (Trans.). Tehran: Nashr-e No.
- Næss, A. (2020). *Ecology, community, and lifestyle*. Nastaran Khosravi (Trans.). Tehran: Baan Publications. [In Persian]
- O'Neill, J., Holland, A., & Light, A. (2017). *Environmental Values*. Isa Piri (Trans.). Tehran: Tisa. [In Persian]
- Parsapour, Z. (2012). *Eco-criticism (Literature and environment)*. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies [In Persian]
- Parsapour, Z. (2013). *On Ecocriticism*. A. Norouzi & H. Fathali (Trans.). Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Parsapour, Z., & Hassanpour, H. (2022). The sacredness and identity formation of characters in the shadow of nature (The relationship between character and nature in the novel Soran-e Sard). *Journals of Narrative Studies*, 11, 41–63. [In Persian]
- Pojman, L. P. (2004). *Environmental ethics*. Group of Translators ((Trans.). Tehran: Tose'e Publishing. [In Persian]
- Rabī' al-Sa'īd 'Atīyyah, Islām (2023). Ansanat al-ṭabī'ah al-šāmitah fī shi'r Ibn Khafājah (d. 533 AH): Dirāsah fī ḍaw' al-naqd al-bī'ī (al-īkulūjī). *The Scientific Journal of the Faculty of Arts*, 12, 229–284. [In Arabic]
- Sadaqah, J. (2021). *Symbol and Ritual: A Study in Ancient Mythology*. Translated, Critiqued, and Analyzed by A. Heydarian Shahri & B. Sedighi. Tehran: Jami. [In Persian]
- Sedighi, B., Zarei, F., & Heydarian Shahri, A. (2020). A Comparative Analysis of the Water Archetype in the Poetry of Lamea Abbas Amara and Forough Farrokhzad. *Kavoshnameh of Comparative Literature (Comparative Arabic-Persian Studies)*, Razi University, 1(41), 61-84. [In Persian]
- Sedighi, B., Zarei, F., Heydarian Shahri, A., & Yahaghi, M. J. (2022). A Comparative Reading of the female hero Image Based on Lord Raglan's Theory: A Mythological Reading of Two Narratives, 'Tiamat-Marduk' and 'Arnavaz, Shahrnaz - Fereydun'. *Comparative Literature Studies*, 1, 77-102. [In Persian]
- Vincent, A. (1999). *Modern political ideologies*. Morteza Saqebfar (Trans.). Tehran: Qoqnoos Publishing.